

Közigazgatási reáliák a hiteles fordításban

Horváth Péter Iván

1. Bevezetés

Az állam gyakori megrendelője és címzettje a hiteles fordításoknak. A törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom ezerféle alap-, közép- és felsőfokú szervre, azokon belül pedig a legkülönbélebb tisztségekre tagolódik. Ezek nevét megismerni, megérteni és pontosan alkalmazni nehéz, idegen nyelven visszaadni még nehezebb, jól lefordítani sokszor lehetetlen. Ez utóbbira az a magyarázat, hogy számos intézmény és személy kizárólag a forrásnyelvi kultúrában létezik, a célnyelviben nem.

Az efféle jeltárgyak minden nyelvi közvetítőt szellemi erőpróbára kényszerítenek – ez önmagában véve közhely. Az sem új gondolat, hogy a fordítás évezredes gyakorlata több megoldást is kínál a reáliák fordítására. Az azonban, hogy e megoldások közül a hites fordító melyiket választja, korántsem egyértelmű.

Ezért e tanulmány először ismerteti a reália néhány szakirodalmi meghatározását, majd példákkal szemléltetve megvizsgálja a reália és a fordíthatatlanság kapcsolatát, végül pedig a fordítói stratégiákra irányuló kérdéseivel egy tudományos értelemben megbízható és érvényes kutatást vázol fel, hogy a hiteles fordítás ne legyen immár *terra incognita* a magyar fordítástudományban.

2. A reália fogalma

A *reália* latin eredetű szó, amely magyarul szinte kizárólag a többes számú *reáliák* alakban használatos. Jelentése egyfelől ‘természettudomány’ szemben a humaniorákkal, vagyis a társadalomtudományokkal, másfelől pedig a filozófiában – különösen a skolasztikában – ‘létező dolog’, ‘valóság’, ellentétében az elképzelt dolgokkal. A fordítástudományi értelemben vett reália nehezen határolható körül, mivel a szakirodalomban többféle néven, illetve egyéb fogalmakkal együttesen fordul elő.

Klaudy (1997: 121–122) szerint a reália – vagy *kultúrszó* – valamely nyelv-közösség sajátosan jellemző jeltárgya, illetve annak megnevezése. A *jeltárgy* tágran értendő, ezért a kézzelfogható tárgyakon, ételeken, ruhákon stb. kívül magában foglal ünnepeket, történelmi eseményeket, neveket, megszólításokat is. A reália fordítása mindig attól függ, hogy mennyire fontos az adott szövegben. „Ha ... nincs különösebb funkciója, ... kihagyást vagy általánosító fordítást, ... ha ... valamiért fontos, akkor körülírást vagy magyarázó betoldást alkalmaznak a fordítók.” Ezenkívül „a teljes átalakítás is gyakori átváltási művelet (i.m. 224).”

Katan (1999: 80–83) *lexikai és fogalmi hiányról (lexical gap és conceptual gap)** ír, ám a kettőt nem különbözteti meg egymástól, és három megoldás ismertetésére szorítkozik: (1) kölcsönzés vagy átvétel, (2) kihagyás, (3) saját megnevezés kitalálása. Érdekes azonban – mert segít tanulmányozni a reáliákkal kapcsolatos fordítási stratégiákat – Katan modellje (i.m. 147–151). Ennek alapfogalma a kognitív folyamatokat megkönnyítő *értelmezési keret (frame of reference)*, amely – Katan számítástechnikai metaforája alapján – háromféleképpen „méretezhető” (*chunking*): *nagyítás (chunking up)*, *kicsinyítés (chunking down)* és *oldalirányú mozgatás (chunking sideways)* révén.

Amikor a fordító nagyít, a konkrétól az általánosig, a résztől az egészig jut el (vö. hiperonima és holonima a szemantikában és a szövegtanban). Ha kiindulópontja a *karosszék*, akkor a *széken* át a *bútorhoz* vagy az *ülőalkalmatosságon* át a *támasztékhoz* érkezik. Kicsinyítéskor éppen ellenkezőleg: az általánostól a konkrétig, az egésztől a részig jut el (vö. hiponima és meronima). Így a *karosszéktől* az alkotóelemekhez, az anyaghoz stb. érkezik. Az *oldalirányú mozgatás* alternatív fogalomra (vö. kohiponima) irányul, ezért a *karosszéket* felcseréli az *étkezőszék*, *kanapé* stb. szavakra. Katan szerint a három művelet állandó változtatása kontinuumot alkot. Ennek egyik végpontja a *szemantikai fordítás*, amely hű marad a forrásnyelvi feladóhoz. Ez folyamatos nagyítással érhető el, ugyanis így a szöveg egyre jobban eltávolodik a forrásnyelvi kultúrától. A másik végpont a *kommunikatív fordítás*, amely viszont rendeltetés- és olvasóközpontú lévén előbb oldalirányú mozgatást, majd kicsinyítést igényel.

Smith (1995: 188–189) mindössze az *ekvivalens hiányát* említi (*lack/absence of equivalent*) és szintén adós marad a definícióval. A hiány szerinte négyféleképpen pótolható: (1) hosszas magyarázattal, amely nehézkes és nem célravezető; (2) rövid magyarázó kifejezéssel, amely a leginkább ajánlatos; (3) átvétellel (*non-translation*), amellyel elkerülhető a mondattani/szemantikai váltás minden nehézsége és kizárható a félrefordítás, viszont az átlagembernek érthetetlen lesz; és (4) hibridalkotással, amely „a legkevésbé kívánatos, mert összemosza a két nyelvet.”

Tellinger (2003: 58–60) egybevet néhány szakirodalmi meghatározást és megoldási javaslatot, de saját álláspontját nem fejt ki. A reáliák fordításában viszont két ellentétes törekvést nevez meg: az idegenszerűségek megőrzését és a honosítást (i.m. 68). Az előbbi minél több reália megőrzésére irányul, az utóbbi pedig a reáliák célnyelvi analógokkal való helyettesítésére. Tellinger két műfordítást elemez a reáliák szempontjából, végül pedig megállapítja: „A fordító becsületbeli ügye, hogy mindent megtegyen a helyes megoldás megtalálása érdekében...”

Heltai (2001: 30) a „megfelelő (ekvivalens) nélküli szavak” kifejezést használja. Példának hozza az angol *bell* főnevet, amelynek nincs hasonlóan általános jelentésű magyar párja, ezért konkretizáló fordításként a *csengő* vagy *harang* főnevet javasolja. Ugyanezen alfejezetben az ekvivalencia teljes hiányáról is szó esik, mégpedig négy fordítási stratégia hozzárendelésével: (1) közvetlen átvé-

* Az idegen nyelvű szakkifejezések és idézetek a szerző fordításában olvashatók.

tel, (2) tükörfordítás, (3) adaptálás, (4) magyarázó fordítás. Heltai ugyancsak mellőzi a jelenség meghatározását, bár a felsorolt művek közül az övé nem kutatási beszámoló, hanem a nyelvvizsgafordítás segédkönyve.

A reáliák visszaadására tehát több ezer év óta van megoldás, amint az idézett szerzők javaslatai is bizonyítják. A hites fordító azonban nem aknázhatja ki az összes stratégiát, mert a leírtakat csak fordíthatja, de nem egészítheti ki explicit magyarázattal („ez olyan, mint a”), zárójeles glosszával vagy lábjegyzettel (Horváth 2002: 38). Egy magyar jogosítványban a *B kategória* például nem fordítható *Class C*-nek a hasonlóság alapján. Ehhez valamely akkreditáló testület igazolása szükséges a két kifejezés egyenértékűségéről.

3. Reália és fordíthatatlan elem

Az idézett szerzők kimondva-kimondatlanul fordíthatatlannak tekintik a reáliákat. Sőt, a hivatásos fordítók hétköznapi beszédében ugyancsak felcserélhető fogalomként hangzik el a *reália* és a *nonekvivalens lexikai egység*. Márpedig ez legalább háromféleképpen cáfolható, ami egyszersmind célja is lehetne a közgazatási reáliák és a hiteles fordítás esetleges kutatásának.

Számos jeltárgy kétségtelenül valamely nyelvközösség különös ismertetőjele, amely meghatározásánál fogva máshol aligha fordul elő – mégis van megfelelője. Az angolszász igazságszolgáltatásban például szép számmal találni sajátos intézményeket: *bail*, *grand jury*, *magistrate*, *prosecution*. Ezeknek mind létezik magyar fordítása: *óvadék*, *vádtanács*, *rendőrbíró*, *bűnvádi eljárás*. Ez az ellenkező irányban is bizonyítható (például spanyolra): *betéti társaság* = *sociedad comanditaria*; *önbíráskodás* = *justicia arbitraria*; *törvénybizonyítvány* = *certificado legislativo*. Egy jeltárgy hiányából tehát nem feltétlenül következik a nyelvi jel hiánya. Jól látható, hogy a nyelv olyasmit is kódol, ami az adott kultúrában nem létezik. Ez visszavezethető egyéni fordítói leleményre, nyelvújítási törekvésre, spontán szóalkotásra stb., de ez már nem fordításelméleti, hanem nyelvtörténeti kérdés.

Másrészről, sok jeltárgy nehezen vagy alig fordítható, holott a forrásnyelvi és a célnyelvi kultúrában egyaránt fellelhető. Ennek kognitív nyelvészeti, illetve pragmatikai magyarázata van, hiszen a nyelvek többnyire a valóság ugyanazon részeit kódolják, csak éppen némelyek lexikailag, tehát egyszerű vagy összetett szóként, mások meg szintaktikailag, vagyis körülírva. (Ez utóbbiról hallani laikusoktól, hogy ennek vagy annak a nyelvnek nincs szava valamire.) Világszerte előfordul például, hogy valaki jellemzően júliusban vagy augusztusban megy nyaralni. Magyarul ezt csak így lehet kifejezni, a francia nyelv viszont erre a *juilletiste* és az *aoûtien* szót használja. A magyar *cégkivonat* szót nehéz spanyolra fordítani, pedig a Madridi Céghivatal szintén képes és szokta is hitelt érdemlően igazolni egy gazdasági társaság hatályos adatait, csak éppen erre az okirat-típusra nincs igazán bevett kifejezése.

A *reália* és a *fordíthatatlan elem* vélt azonosságának harmadik ellenérve maga a reália definíciója. Minden elméletalkotó belesétál Szókratész csapdjába, amikor egy fogalmat magától értetődőnek véelve túlzott pontossággal határol be. Sajnos a reália fogalmi tartományát – ellentétben Colorado állammal – nem

lehet négy nyílegyenes vonallal behatárolni. A cégnyilvántartás rendszerénél maradvá: ami szabatos magyar jogi nyelven *cégbizonyítvány*, annak angolul több minden is megfelel, illetve igazában semmi sem. Mindegyik *certificate* mást és mást hangsúlyoz: rendezett jogállást (*good standing*), a működés tényét (*existence*), a tevékenység törvényes voltát (*compliance*), a bejegyzettség tényét (*incorporation*) stb. A kérdés csak az, hogy mik ezek. Nem vitás, hogy egytől egyig fordítható kifejezések – már ami az őket alkotó szavakat illeti, mert a mögöttes fogalmak nem ültethetők át! Vagyis mégsem fordíthatók. Ugyanakkor sajátosan jellemzik az angolszász cégnyilvántartást, tehát reáliák. De mivel csakis a kérelmezett adatokra vonatkoznak, nem pedig a társaság összes hatályos adatára, nagyjából és egészében olyanok, mint a magyar cégbizonyítvány. Vagyis mégsem reáliák. És ezzel bezárult az ördögi kör. A közigazgatási reáliák kutatásában tehát világosan el kell különíteni a kultúrszó és az „egyik nyelvben csak nemfogalom, a másikban csak fajfogalom” jellegű viszonyt.

Összegezve: a három cáfolat arra mutat, hogy a reáliák és a fordíthatatlan elemek két külön halmazt alkotnak. Ennek nem mond ellent az, hogy egyes reáliák szinte fordíthatatlanok (pl. a magyar *fogalmazó*), mindössze arra világít rá, hogy a két halmaz metszi egymást, azaz létezik egy harmadik kategória is. Ennek megfelelően reália az *óvadék* és az *önbírászkodás*, fordíthatatlan elem a *cégkivonat*, és fordíthatatlan reália a *fogalmazó*.

De még ez is csak részben igaz. A *fordíthatatlan* jelző ugyanis éppolyan durva egyszerűsítés, akár a *szilárd* a fizikában vagy a *síkság* a földrajzban. A *betéti társaság* szépen bizonyítja, hogy mindenre lehet találni megfelelőt, még ha az első látásra lehetetlen vagy időigényes is. A *fordíthatatlan* jelzőt mint közmegegyezően alapuló, de pontatlan terminust el kellene vetni és inkább arról gondolkodni, hogy az ekvivalencia min alapul, illetve adott esetben miért ütközik akadályba (pl. stílusérték, gyakoriság stb.).

Ugyanakkor kétes eredménnyel jár, ha a fordító a Katan-féle *kommunikatív fordítás* jegyében túlzottan megkönnyíti a célnyelvi olvasó helyzetét. Egyes helyhatósági okmányokban a település teljes megnevezése szerepel, pl. német *Freie Hansestadt*. A hites fordító éppenséggel dönthet úgy, hogy magyar analógiára *Megyei Jogú Várost* ír és ezzel elpusztítja a *Szabad Hanza-város* történelmi reáliát, hiszen a jogi szövegek – Szabari megállapítása szerint – „többnyire úgysem veszik figyelembe a célközönség háttérismereteit, tájékozottságát és előfeltevéseit” (1996: 116). Igen ám, de a hites fordító se nem okiratszerkesztő, se nem reklámszövegíró, így a forrásnyelvi köztisztviselőhöz hasonlóan megteheti, hogy az eredetihez betűről betűre ragaszkodva olyasmit alkotson, ami tartalmilag kifogástalan, csak éppen a nagyközönségnek szokatlan vagy érthetetlen. A magyar *hirdetményi kézbesítés* pontosan olyan homályos az átlagembernek, mint spanyolul a *comunicación edictal*. Ennek ellenére nem zárható ki, hogy a hites fordítók némelyike tudat alatt megfogadja Szabari tanácsát, miszerint „a jogi fordítónak elsősorban a szituatív megfeleltetésre kell törekednie, ... figyelembe véve a célnyelvi olvasó feltételezhető forrásnyelvi jogi háttérismereteit, ... szükség esetén magyarázatokkal” (i.m. 118). De mindez csak elmélet és találgatás, amelyeket korpuszokon kellene ellenőrizni.

4. Reáliák és a hiteles fordítás

Tekintettel a reáliák vitatható státusára, nem túlzás azt mondani, hogy sok reália rejtve marad, mivel a fordító nem szükségszerűen látja meg bennük egy idegen kultúra lenyomatát. Alapfokú franciatudás is elegendő ahhoz, hogy a hites fordító habozás nélkül *köztársasági elnök*nek feleltesse meg a *Président de la République* kifejezést. Márpedig ez – ha úgy tetszik – reália, hiszen ennek a tisztségnek a viselője, akit az állampolgárok közvetlenül választanak meg, jelentős szerepet tölt be a francia végrehajtó hatalomban. Ezzel szemben a magyar államfő az országgyűlés megbízása alapján látja el feladatát, ráadásul a végrehajtó hatalmon kívül állva önálló jogkört gyakorol. Mégis egyértelmű az ekvivalencia, csak éppen nem fogalmakon, hanem azok felszíni megvalósulásán, azaz szavakon alapul.

De vajon mennyire gyakori ez és előfordul-e az ellenkezője? Van-e olyan, hogy a fogalmi háttér fontosabb, mint a „szó szerinti” fordítás? Természetesen van, ha például a brit *town council* magyarul *önkormányzat* lesz, holott a kifejezés teljesen átlátszóan *városi tanács*. A következő kérdés ezért úgy hangzik, hogy a hites fordítók hányszor és milyen megfontolásból választják egyszer az *önkormányzat*, máskor a *városi tanács* megfeleltetést. Tudatosul-e bárkiben a Tellinger-féle *honosítás* kontra *szándékos idegenszerűség*? Ez ugyanis komoly és gyakori dilemma a fordításban, amely egyébként a kétnyelvű szótárszerkesztésben is felmerül. Erre csak egy fordítástudományi kutatás tudna választ adni, amely többek között azt is bizonyíthatná és jól érzékeltethetné, hogy a lexikográfus inkább a jelentéssel dolgozik, így kénytelen a szószerintiséget preferálni, míg a fordító munkaeszköze az értelem, ezért jóval több lehetőség közül tud választani.

Külön kutatási tárgy lehetne az is, hogy a hites fordítót befolyásolja-e a célnyelvi vevők viszonyulása egyes reáliákhoz. Ha például azt kell lefordítani, hogy *county sheriff*, több stratégia is rendelkezésre áll, ahogy az idézett fordításkutatók kifejtették. Két megoldás különösen gyakori: az átvétel és az adaptálás, vagyis olyan célnyelvi szó keresése, amely lényegét tekintve hasonlít a forrásnyelvi elem fogalmi háttérére. A *seriff* közismert lexéma a magyar nyelvben. (Hogy idegen szónak vagy már jövevényszónak minősül-e, más kérdés, de ebből a szempontból lényegtelen.) A fordító joggal gondolhatja tehát, hogy a szó átvételével elvágja a gordiuszi csomót: nem kell se röviden, se hosszasan elmagyaráznia, hogy a *sheriff* Angliában és Walesben bíró, Amerikában viszont a bűnüldöző szervek megyei vezetője, a szó könnyen kiejthető, és a h betű nélküli magyaros íráskép alig módosít az eredeti helyesíráson.

Csakhogy a fordítási döntésekhez köztudottan műveltség és némi érzékenység is szükséges. A *seriff* ugyanis nem az euro-atlanti integráció révén, hanem egy angol legendából és Hollywoodból került a magyar nyelvbe. Ezzel a szó többlettartalma olyannyira megnőtt, hogy gyakorlatilag elnyomta a tényleges jelentését. A magyar átlagolvasó számára a *seriff* Robin Hood galád nottinghami ellenfele vagy a vadnyugat enyhén ápolatlan, de annál tisztább erkölcsű népi hőse, afféle egyszemélyes igazságosztója. Ha a hites fordító elejét akarja venni

minden félreértésnek és egy hiteles fordítást nem akar nevetség tárgyává tenni, adaptálásra kényszerül. Ebben segíti a mindenkori szöveggörnyezet. Ha például a *county sheriff* hatósági erkölcsi bizonyítványt állít ki, akkor a magyar szokványok és intézmények ismeretében a *megyei rendőrfőkapitány* tűnik ésszerű megoldásnak.

5. Az egyirányú ekvivalencia

A hivatásos fordítók többnyire saját szöszedetet állítanak össze, amelyet akár betűrendben, akár tárgykörönként feldolgozva állandóan javítgatnak, frissítenek. Ennek hasznát szükségtelen hosszasan bizonygatni. Saját segédletem jelenleg 50 oldalas, ám a legegyszerűbb hétköznapi fordítás is rávilágít hiányos voltára. Nem azért, mert a nyomtatott szótárakhoz hasonlóan állandó bővítésre és karcsúsításra szorul, hanem mert a benne szereplő ekvivalenciák sokszor elvesztik látszólag egyetemes érvényüket, azaz sokkal gyakrabban jelentenek egyirányú viszonyt, mint kölcsönösséget.

Mi lehet ennek az oka? A külkereskedelmi ügyleteknek gyakori kelléke valamilyen adóhatósági igazolás. Ha a kiállító szerv például a brit *Inland Revenue*, és a fordító kerülni akarja a suta hangzású *Belföldi Állami Bevételek (Hivatala)* tükörfordítást, akkor nyilvánvalóan adaptáláshoz folyamodik. A magyar „testvérintézmény” neve *Adó- és Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal*. Mármost az *APEH* – akárcsak a *megyei rendőrfőkapitány* a *seriff* helyett – vélhetőleg ugyanazon képzetet kelti a magyar befogadóban, mint az *Inland Revenue* az angolban. A fordító ennek ellenére érzi, hogy ez nem járható út. Az *APEH* ugyanis éppen azért lenne zavaró a fordításban, mert színmagyar reália léteire angol szöveggörnyezetben jelenne meg (mintha egy tilosban parkoló manhattani autó elvontatása az *eldemszkyzni* szóval lenne lefordítva). A fordító kénytelen belátni, hogy mindkét intézménynév „foglalt”, ezért csak annyit tehet, hogy megalkot egy jól hangzó és viszonylag könnyen érthető magyar kifejezést, például olyasmit, hogy *Állami Adóhivatal*.

Némileg más problémát vetnek fel azok a forrásnyelvi intézmények, amelyeknek egyértelműen van megfelelőjük a célnyelvben, de az ekvivalencia visszafelé megint csak zsákutcának bizonyul. A *Chancellor of the Exchequer* magyarul szigorúan *pénzügyminiszter*. Ám ha Magyarország vagy bármely egyéb európai nemzet pénzügyminiszteréről van szó, az angolul csakis *Minister of Finance* lehet. Ez a kifejezés nem azért maradt egyetlen nyelvközösség kizárólagos tulajdonában, mert a jeltárgy máshol ismeretlen, hanem azért, mert maga a nyelvi jel több jelentést hordoz, így a brit történelem *kancellár* tisztségét is, amely teljesen más, mint az osztrák miniszterelnök vagy a spanyol nagykövetségi főtitkár.

Mind a célnyelvi konnotációkat, mind az egyirányú ekvivalenciát jól példázta az angol *Lord Mayor*. Ha ezt a hites fordító átveszi *lordmajor* alakban, óhatatlanul is a felkötöttséssel fenyegetőző Edward királyt idézi fel a magyar megjelenésben. Ha pedig a budapesti főpolgármesteri tisztséghez a *Lord Mayor* kifejezést rendeli az angol fordításban, azzal a brit főrend rangjára emel egy magyar közrendű állampolgárt.

6. Zárszó

Az elmondottak mindössze gondolatébresztésre vannak hivatva, hogy kellő továbbgondolás után és részletes tervek alapján tárgyilagos kutatás révén nyerjenek megerősítést vagy cáfolatot. E kutatás céljai: (1) a reália és a fordíthatatlanság újradefiniálása; (2) a közigazgatási reáliák megfeleltetési lehetőségei és ezek indokai a hiteles fordításban; (3) az ekvivalencia új értelmezése, különös tekintettel annak irányára. Ha ezek a célok megvalósulnak, akkor talán a *seriff*, a *kancellár* és a *lordmajor* barátságosabb jeltárgyak lesznek a hites fordító számára.

Irodalom

- Heltai P. 2001. *Fordítás az angol nyelvvizsgán*. Budapest: Holnap Kiadó.
- Horváth P. I. 2002. Mitől hiteles a fordítás? *Fordítástudomány* IV. évf. 2. szám, 37–45.
- Katan, D. 1999. *Translating Cultures. An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators*. Manchester: St. Jerome Publishing.
- Klaudy K. 1997. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Scholastica.
- Smith, S. A. 1995. Culture Clash: Anglo-American Case Law and German Civil Law in Translation. In: Morris, M. (ed.) American Translators Association Scholarly Monograph Series. Volume VIII. *Translation and the Law*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 179–197.
- Szabari K. 1996. Problems in Translating Legal Texts. In: K. Klaudy, J. Lambert, A. Sohár (eds.) *Translation Studies in Hungary*. Budapest: Scholastica, 115–121.
- Tellingner, D. 2003. A reáliák fordítása a fordító kulturális kompetenciája szemszögéből. *Fordítástudomány* V. évf. 2. szám, 58–70.